

Türk Halkları ve Dilleri: (6)

TUVALAR VE TUVACA

MEHMET ÖLMEZ

1. KISACA TUVA TARİHİ VE TUVALAR

Esas olarak 1990'lara değin eski SSCB içinde, Rusya ÖSSC'ne bağlı Özerk Tuva Bölgesinde yaşayan Tuvalar, birliğin dağılmasından sonra yine aynı sınırlar içerisinde, Rusya Federasyonuna bağlı olarak yaşamlarını sürdürmektedirler. Bu sınırların dışında Moğolistan Halk Cumhuriyeti- (*Hövsgöl* ve *Hovd* aymakları) ve Çin Halk Cumhuriyetinde yaşayan Tuvalar da vardır. Tofalar (Karagas) adıyla anılan Tuvalarsa İrkutsk bölgesinde yaşarlar.

Yüzölçümü 171.300 m² olan Tuva yönetim olarak 11 yönetim bölgesine (rayon) ayrılmıştır. Esas olarak dağlık bir bölge olan Tuva'da ortalama yükseklik 2500 metredir. 1989 sayımlarına göre eski SSCB'de Tuvaca konuşanların toplam sayısı 200 binin üstündedir. Buna Buryat Özerk bölgesi, Moğolistan ve Çin'de yaşayanlar da katılmalıdır. Çin'in Uygur Özerk bölgesinde yaşayanlarsa kendilerini *Deba*, aynı bölgedeki Kazaklar *Kökmunçak*, Moğollarsa *Zuanghai* diye adlandırırlar.

Tuva'nın başlıca doğal kaynakları, madenleri arasında altın, gümüş, uranyum, platin, kömür, asbest ve tuz sayılabilir.

Nüfusunun % 90'a yakını okuma yazma bilen Tuvada bugün Kiril asıllı bir alfabe kullanılmaktadır. 1930'lara değinse aydınlar arasında yazı dili olarak Moğolca ve Moğol yazısı kullanılmaktaydı. 1930-40 arası Latin esaslı bir alfabe kullanılmışsa da 1940'lardan bu yana artık bugün yürürlükte olan alfabe kullanılmaktadır.

Moğol kültürü ile sıkı sıkıya iç içe olan Tuvaların çoğu Lamacı olsalar da Şamanizme ve Ortodoks Hristiyanlığa bağlı olanları da vardır.

Kimi tarih kaynaklarında ve bilimsel araştırmalarda Tuvalara Uryanghaylar, Soyotlar, Soyonlar ve Tannu-Tuvalar denildiğini görürüz. Uryanghai adı Çin kaynaklarında geçen 幹朗改 *wo-lang-ga* (veya 囉娘改 *wo-niang-gai*) adından kaynaklanır. Bugünse Tuvalar kendilerini *Tıva kiji* veya *Tıvalar* olarak adlandırmaktadırlar.

Tarih boyunca çeşitli kavimlerin, Çinlilerin, Moğolların, Mançuların yönetimi altında kalan Tuva, bu yüzyılın başından itibaren Rus nüfuzu altına girmeye başlamış ve 1944'te yapılan küçük *hural* (kurultay) sonucu SSCB'ye katılmıştır. Tabii Tuvaların bir dönem Çini yöneten *Tobaların* (拓拔 *tuo-ba* 5-7. yy.) torunları olduğunu da ayrıca belirtmek gerekir.

2. TUVACA

Ses özellikleri, sesbilgisi açısından Eski Türkçeye oldukça yakın olan, eskicil

özellikler gösteren Tuvaca, bugün ET söziçi ve sözsonu *d* seslerinin durumu açısından ele alındığında Yakutçaya, ET *y*- sesinin *ç*- sesine gelişimi açısından ise hemen komşu bir Türk dili olan Hakasçaya yakındır denebilir.

Tuvaca araştırmalarının tarihi geçen yüzyılın sonuna, hatta ortalarına değin gider. Konuyla ilgili olarak Fin-Ugor dilleri araştırmacısı Castrén'in *Koibalischen und karagassischen Sprachlehre* (Koybalca ve Karagasça Dilbilgisi, St. Petersburg) adlı kitabı, sonra Radloff'un *Türk Halk Edebiyatı Örnekleri*'nin 9. cildj, Katanov'un *Uryanhay Dili Üzerine Denemeler ve Türkçe Kökenli Diğer Dillerle Akrabalık İlişkisi* (1903) adlı kitapları sayılabilir. İlk Tuvaca sözlük ise 1955'te yayımlanmıştır. Bunu dilbilgisi kitapları ve öteki çalışmaları izlemiştir.

3. SEÇİLMİŞ KAYNAKLAR

- DARIMA, O. K., K. H. Orgu 1968: *Тыва тоолдар* [*Tiva Tooldar*], Kızıl.
 İSHAKOV, F. G., A. A. Pal'mbah 1961: *Грамматика Тувинского языка (Фонетика и морфология)* [*Grammatika Tuvinskogo yazıka (Fonetika i morfologiya)*], Moskva.
 KRUEGER, J. R. 1979: *Tuvan Manual*, Bloomington.
 MENGES, K. H. 1959: "Das Sojonische und Karagassische", *PhTF I*, 640-670. s.
 PAL'MBAH, A. A. 1953: *Русско-тувинский словарь* [*Russko-tuvinskiy slovar'*], Moskva.
 — 1955a: *Тувинско-русский словарь* [*Tuvinsko-russkiy slovar'*], Moskva.
 KIRGIS, E.K. 1990: *Тыва улустуң алгыш-йөрээлдеру* [*Tiva ulustuñ algış-yöreelderu*], Kızıl.
 POPPE, Nicholas 1968: "Über einige Vokalentsprechungen in mongolischen Lehnwörtern im Tuvinischen", *Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft*. 118: 113-123.
 SAT, Ş. Ç. 1966: "Tuvinskiy yazık", *Языки народов СССР: II Тюркские языки*, [*Yazıki narodov SSSR, II Tıurkskiye yazıki*], Moskva, 387-402. s.
 TENİŞEV, E. Rahimoviç 1968: *Тувинско-русский словарь* [*Tuvinsko-russkiy slovar'*], Moskva.

4. ALFABE VE KULLANILAN YAZIÇEVİRİMİ

А а	a	Л л	l	Ф ф	f
Б б	b	М м	m	Х х	h, h
В в	v	Н н	n	Ц ц	ts
Г г	g	Ң ң	ŋ	Ч ч	ç
Д д	d	О о	o	Ш ш	ş
Е е	ye	Ө ө	ö	Щ щ	şç
Ё ё	yo	П п	p	Ъ ъ	ayırma
Ж ж	j	Р р	r	Ы ы	ı
З з	z	С с	s	Ь ь	inceltme
И и	i	Т т	t	Э э	e
Й й	y	У у	u	Ю ю	yu
К к	k	Ү ү	ü	Я я	ya

5. SESBİLGİSİ

5.1. Ünlüler: Tuvacada sekiz ünlü vardır. Yazıda kapalı *e*, açık *ä* ayrımı yoktur. Eski Türkçeye göre Tuvacanın ünlüleri aşağıda gösterilmiştir:

5.1.1. Tuvacada *a* ünlüsü Eski Türkçede olduğu gibidir, ancak bir kısım sözcükte Yakutçada olduğu gibi ilk hecedeki *-a- > -ı-* değişmesi görülür. *Fundamenta*'da (*PhTF*) "Soyonca ve Karagasça" başlığı altında şu sözcüklerdeki değişiklikler yer alır: *tıp- < tap-*, *tıbızık < tap-ız-ık*, *çıp- < yap-*, *çıpşın- < yap-ış-ın-*, *tıra- < tara-*, *sıydağ < saydağ*, *kılın < kalın*, *çırık < yarık*, ET *yaruk*, *kımjıla- < kamçı-la-*, *tirt- < tart-*, *çit- < yat-*.

Bu örneklere ET *balkaç ~ balçak* "balçık, sıvı çamur" = Tuv. *bılçak*, ~~Tuv. dızılama~~ ~~"çıtırtı, çatırtı"~~, OT ~~tan-~~ ~~"damlamak"~~, MK *tara-* "taramak" = Tuv. *dıraar*, buradan *dıran- < *taran-*, *dırgak*, ET *kalın* "kalın, kalabalık" = Tuv. *kılın*, *kılınnaar* "kalınlaşmak; derin olmak (kar için)", ET *kamçı* "kamçı" = Tuv. *kımjı*, MK *sap* "sap, kulp" = Tuv. *sıp* sözcükleri de eklenebilir.

İlk hecedeki *-a- > -ı-* değişmesi dışında ET *muntağ* sözündeki *-a-* ünlüsü benzeşmeye uğrayarak daralır, öteki durumlarda *a* ünlüsü kendini korur: ET *muntağ* "bunun gibi, böyle" = Tuv. *mındıg*.

5.1.2. ET *ı* ünlüsünde değişiklik olmamıştır: AT * *bīt* "bit" = Tuv. *bıt*, ET *ıt* "it, köpek" = Tuv. *ıt*, AT * *īs* "is, duman" = Tuv. *ıs*, ET *bış-* "pişmek" = Tuv. *bıjar* /*bış-*/, ET *ıgaç* "ağaç" = Tuv. *ıyaş*, ET *tıl* "dil, lisan" = Tuv. *dıl*, *dılçı* "dilci"; ET *bıy* sayısında *ı* ünlüsünün yuvarlaklaştığı görülür: ET *bıy* "1000" = Tuv. *muñ*.

Sözicide *ı* ünlüsü bağlama görevinde ise ünlüyle başlayan bir ekten önce düşer, öteki durumlarda kendini korur: Tuv. *salçır /salış-*, *sal-* "koymak", Tuv. *sıstır /sızın-/* "sızmak", *sıylır /sıyl-/* "kırılmak".

5.1.3. ET *o* ünlüsünde değişiklik görülmez: ET *ol* "o" = Tuv. *ol*, ET *on* "on, 10" = Tuv. *on*, ET *ot* "od, ateş" = Tuv. *on*, ET *toğuz* "9" = Tuv. *tos*, ET *yok* "yok" = Tuv. *çok*, ET *oyun* "oyun" = Tuv. *oyun*, ET *toñ* "donmak" = Tuv. *doñar /doñ-*.

5.1.4. ET *u* ünlüsünde pek bir değişiklik görülmemekle birlikte çeşitli durumlarda daralma görülür: ET *bulıt* "bulut" = Tuv. *bulut*, ET *kulun* "kulun" = Tuv. *kulun*, ET *kuş* "kuş" = Tuv. *kuş*; ET *munça* "bunca, bu kadar" = Tuv. *mınça*, ET *muntağ* "bunun gibi, böyle" = Tuv. *mındıg*, ET *muygak* "dişi geyik" = Tuv. *mıygak*, ET *kaşuk* "kaşık" = Tuv. *kajık*, ET *yaru-* "parlamak" = Tuv. *çırı-*.

5.1.5. ET *e* ünlüsünde değişiklik göze çarpmaz: ET *edgü* "iyi" = Tuv. *eki*, ET *egin* "omuz" = Tuv. *egin*, ET *elik* "karaca" = Tuv. *elik*, ET *em* "ilaç" = Tuv. *em*, ET *er* "er, erkek" = Tuv. *er*, ET *ert-* "geçmek" = Tuv. *ert-*, ET *kel-* "gelmek" = Tuv. *kelir /kel-*, ET *semiz*, "semiz, besili" = Tuv. *semis*, Tuv. *semiriir /semiri-/*.

5.1.6. ET *i* ünlüsünde değişiklik yoktur: ET *bil-* "bilmek" = Tuv. *bilir /bil-/*, ET *bilig* "bilgi" = Tuv. *bilig*, ET *iç-* "içmek" = Tuv. *ijer*, ET *im* "işaret, parola" = Tuv. *im* "işaret, marka", ET *silig* "temiz" = Tuv. *silig*, ET *tişi* "dişi" = Tuv. *diji*.

Orta hecesi ünlüsünün vurgusuzluktan düştüğü görülür: Tuv. *kirjir /kiriş-/* *kir-*'ten, Tuv. *ergizer /ergis-/* *eri-*'ten, Tuv. *emzirer /emzir-/* *emizir-/* *em-*'ten.

5.1.7. ET *ö* ünlüsünde değişiklik görülmez: AT * *ōt* "öd, safra" = Tuv. *öt*, ET *ögsüz* "öksüz, annesiz" = Tuv. *ösküs*, ET *öñ* "renk" = Tuv. *öñ*, AT * *bōri* "kurt" = Tuv. *börü*, ET *ögret-* "öğretmek" = Tuv. *öredir /öret-/*, ET *öt-* "geçmek" = Tuv. *öder /öt-/*, MK *köprüg* "köprü" = Tuv. *kövürüg*.

5.1.8. ET *ü* ünlüsünde esas olarak değişiklik görülmez, ancak aşağıdaki kimi örneklerde görüldüğü gibi düz-dar *i* ünlüsüne değişebilir: ET *edgü* “iyi” = Tuv. *eki*, ET *teşük* “deşik, yarık” = Tuv. *dejik*, ET *üç* “üç” = Tuv. *üş*, ET *küç* “güç” = Tuv. *küs*, ET *kül* “kül” = Tuv. *hül*, ET *küz* “güz” = Tuv. *küs*, ET *süt* “süt” = Tuv. *süt*.

5.2. Ünsüzler: Tuvacanın öteki Türk dillerine ve Eski Türkçeye göre belirleyici yönlerinden birisi, yukarıda da değindiğimiz gibi ET söziçi ve sözsonu *d* ünsüzlerini korumasıdır. Bir başka önemli özellik ise çok heceli sözcüklerin sonundaki *-g* ünsüzlerinin korunmasıdır.

5.2.1. Sözbaşı *b* ünsüzü *n/ŋ* ünsüzleriyle komşu değilse ET’de olduğu gibi korunur: ET *buluŋ* “yön, cihet” = Tuv. *buluŋ*, MK *balıg* “yaralı” = Tuv. *balıg*. ET *bulıt* “bulut” = Tuv. *bulut*; *n/ŋ* komşuluğunda: ET *burun* “ön, önce” = Tuv. *murun* ~ *burun*, ET *boyın* “boyun” = Tuv. *moyun*, ET *bıŋ* “bin, 1000” = Tuv. *muŋ*; ET *ben* “ben” = Tuv. *men*.

5.2.2. Tuvacada GT *ç* ünsüzleri *ş* olurken, söz içinde iki ünlü arasında *-ş-* üzerinden *j* olur. *ç*, eyleyici adı yapan *+çı/+çi* eklerinde, bir ünsüzle bir ünlü arasında kendini korur: (Çin. 真 *zhen* >) ET *çın* “gerçek” = Tuv. *şın*, ET *çöl* “kır” = Tuv. *şöl*. ET *çağ* “çağ, zaman, devir” = Tuv. *şag*; ET *küç* “güç” buradan Tuv. *küjenig* “gayret, çaba”, ET *uç-* “uçmak” = Tuv. *ujar /uş-/*, MK *bıçek* “bıçak” = Tuv. *bijek*. ET *üç* “üç” = Tuv. *üş*, ET *ığaç* “ağaç” = Tuv. *ıyaş* “ay.”

+çı/+çi: ET *tıl* “dil, lisan” buradan Tuv. *dılçı* “dilçi”, MK *emçi* “doktor, hekim” buradan Tuv. *emçi*, ET *oyun* “oyun” buradan Tuv. *oynakçı* “oyuncu”, (Çin. >) ET *çın* “gerçek, doğru” buradan Tuv. *şınçı* “gerçekçi”.

5.2.3. ET *-d-*, *-d* ünsüzü Tuvacada söz içinde iki ünlü arasında kendini korur, ancak bir ünlü bir ünsüz arasında ve söz sonunda ötümsüzleşerek *-t* ünsüzüne döner: ET *ıd-* “göndermek” = Tuv. *ıdar*, ET *ıduŋ* “kutsal” = Tuv. *ıdık*, ET *kıdıg* “kıyı, kenar” = Tuv. *kıdıg*, ET *yıdıg* “kötü koku, kokulu” = Tuv. *çıdıg* “çürük, bozuk”, ET *adaŋ* “ayak” = Tuv. *adak*, ET *adıŋ* “ayırmaq” = Tuv. *adırar /adır-/*.

ET sözsonu *d* ünsüzleri ise ötümsüzleşerek *t*’ye dönüşürler, buna en iyi örnek eylemlerin yalın halidir: ET *bod* “boy, kavim” = Tuv. *bot* “öz, nefis”, ET *yıd* “koku, rayiha” = Tuv. *çıt*; ET *ked-* “giymek” = Tuv. *keder* fakat */ket-/*, ET *tod-* “doymak” = Tuv. *todar* fakat */tot-/*, ET *yad-* “yaymak” = Tuv. *çadar* fakat */çat-/*.

5.2.4. ET *g* ünsüzü söziçinde bir ünsüzden sonra ve sözsonunda kendini korurken söziçinde bir ünlüden sonra, iki ünlü arasında düşerek kendinden önceki ünlünün uzamasına neden olur: ET *ıgla-* “ağlamak” = Tuv. *ılar /ıla-/*, ET *yıg-* “yığmak, toplamak” = Tuv. *çır /çığ-/*, *çış* “toplama” < **yığış*, MK *kuğu* “kuğu” = Tuv. *kū*, ET *sıgın* “maral” = Tuv. *sın*, ET *ögret-* “öğretmek” = Tuv. *öredir /öret-/*.

Söz sonlarında: ET *ılık* ~ *yılıg* “ılık, sıcak” = Tuv. *çılıg*, ET *emig* “meme” = Tuv. *emig* “hayvan memesi”, ET *uluŋ* “ulu, büyük” = Tuv. *ulug*, ET *sürüg* “sürü” = Tuv. *sürüg*, ET *silig* “temiz” = Tuv. *silig*, ET *sarıg* “sarı” = Tuv. *sarıg*.

5.2.5. GT *k-/k-* Tuvacada bir kısım sözcükte kendini korur: ET *kuş* “kuş” = Tuv. *kuş.*, MK *kırıl-* “yoksullaşmak” = Tuv. *kırılır /kırıl-/* “soyu yok edilmek, kırılmak, tüketilmek”, ET *kum* “kum” = Tuv. *kum*.

Bir kısım sözcükte ise sızıcılışarak *h-* sesine dönüşmüştür: ET *kol* “el, kol” = Tuv. *hol*, ET *kar* “kar” = Tuv. *har*, ET *kan* “kan” = Tuv. *han*. ET *kın* “kın” = Tuv. *hın*, GT *küreş* “güreş” = Tuv. *hüreş*, ET *kün* “gün” = Tuv. *hün*.

GT *-k-/k-* ünsüzleri Tuvacada iki ünlü arasında ötümlü *-g-* ünsüzüne dönüşür: MK *kirik* “kirlenmek” = Tuv. *hiriger /hirik-/*, MK *köker* “göğermek” = Tuv. *kögerer /köger-/*, MK *suk* “sokmak, delmek” = Tuv. *sugar /suk-/*.

5.2.6. ET söz içi *-l-* ünsüzü, komşu bulunduğu ünsüze bağlı olarak çeşitli benzeşmelere uğrar: ET *yıdla* “koklamak” = Tuv. *çıttaar*, ET *tap* “bulmak” buradan Tuv. *tıptır /tıvıl-/* “bulunmak”, ET *yanak* “yanak” buradan Tuv. *çäktig* < * *yanaklıg*, MK *yaz* “çözmek” buradan Tuv. *bustur /buzul-/* “bozulmak”.

ET *l* ünsüzü *m* ve *n* ünsüzlerinden sonra ilerleyici benzeşmeye uğrayarak sırasıyla *ya m* ya da *n* olur: ET *tınlıg* “canlı” = Tuv. *tınnıg*, ET *emle* “tedavi etmek” = Tuv. *emneer /emne-/*; kendinden, *l* ünsüzünden sonraysa *d*’ye dönüşür: ET *yıllık* “yıllık” = Tuv. *çıldık*, ET *kıl* “kıl, saç” ve buradan Tuv. *hıldık* “kıllı”.

ET *bilig* “bilim; bilgi” = Tuv. *bilig*, ET *buluñ* “yön, taraf” = Tuv. *buluñ* örneklerinde görüleceği üzere söziçinde iki ünlü arasında kendini korur.

5.2.7. ET *m* ünsüzü söziçinde genizsilliğini yitirerek *-v-* ünsüzüne dönüşür: ET *saman* “saman” = Tuv. *savañ*, ET *ermez* “değil” = Tuv. *eves*, ET *té* “demek, söylemek”, buradan Tuv. *dives* “demez, söylemez”:

Söziçinde bir ünlü bir ünsüz arasında, ötümsüz ünsüzlerin yanında *-p-*, ötümlü ünsüzlerin yanında *-b-* ünsüzüne dönüşür: MK *yet* “yedmek, yedeğinde götürmek” buradan Tuv. *çetpes* < * *yetmez*; KB *külmiz* “karaca” = Tuv. *külbüs*.

5.2.8. ET *-n-* ünsüzü Tuvacada söziçinde bir ünlü bir ünsüz arasında komşu bulunduğu ünsüze göre benzeşmeye uğrar: ET *egin* = Tuv. *ekti* < * *eg(i)n-i*, ET *sız* “sızmak” buradan Tuv. *sıstır/sızın-/*; iki ünlü arasında büzülmeye kaybolduğu da görülür: ET *meniñ* “benim” = Tuv. *mēñ*, ET *munuñ* “bunun” = Tuv. *mōñ*,

5.2.9. ET *ñ* ünsüzünün çoğu örnekte korunduğu görülür: ET *teñ* “denk, eşit” = Tuv. *deñ*, ET *añ* ~ *eñ* “en, üstünlük” = Tuv. *eñ*, ET *oñ* “sağ” = Tuv. *oñ*, ET *öñ* “renk” = Tuv. *öñ*, ET *soñ* “son” = Tuv. *soñ*, ET *tañ* “tan, şafak” = Tuv. *dañ*.

Bir örnekte *g*, bir başkasında *b* olduğu, kimi örnekte de kaybolarak önceki ünlüyü uzattığı görülür: MK *erñek* ~ *ernek* “parmak” = Tuv. *ergek*; *uluğ ergek*, ET *tırñak* “tırnak” = Tuv. *dırñak*, ET *yañı* “yeni” = Tuv. *çā*.

5.2.10. ET *-p-* ünsüzü iki ünlü arasında ötümlü-sürekliliğe dönüşür, bir ünlü bir ünsüz arasında ve sonda kendini korur: MK *çap* “dövmek” = Tuv. *şavar /şap-/*, GT *kepenek* “kepenek” = Tuv. *hevenek*, ET *kepek* “kepek” = Tuv. *hevek*, ET *tep* “tepmek, vurmak” = Tuv. *tever* “ay.” buradan *devig* “oyun, dans”; ET *tiip* “dip” = Tuv. *düip*, AT *kap* “kap. kese” = Tuv. *hap*.

5.2.11. ET *r* ünsüzü söziçinde Tuvaca iki ünlü arasında düşer ve komşu ünlüyü uzatır, ayrıca *er-* eyleminde de düşer: ET *kör* “görmek” = Tuv. *kör /kör-/*, ET *bār* “gitmek” = Tuv. *bār /bar-/*. Söz sonunda tüm örneklerde korunur.

5.2.12. ET *s* ünsüzü Tuvacada söz içinde iki ünlü arasında ötümlüleşerek *z* ünsüzüne dönüşür: ET *isig* “sıcak, ılık” = Tuv. *izig*, ET *küse* “dilemek, istemek” buradan Tuv. *küzel* “istek, arzu”, ET *ısır* “ısırmak” = Tuv. *ızırar /ızır-/*, ET *as* “asmak” = Tuv. *azar /as-/*.

Sözbaşında işe kendini korur: MK *sınuñ* “kırık” = Tuv. *sınık*, MK *sap* “sap” buradan Tuv. *sıptaar* “sap yapmak” < *sap+la-*.

5.2.13. ET söziçi *ş* ünsüzü iki ünlü arasında ötümlüleşerek *j* ünsüzüne dönüşür; söz

sonunda ise kendini korur: ET *tık-* “tıkmaq” buradan Tuv. *dıgıjar /dıgış-* / “tıkışmaq”, GT *yaşıt* “yaşıt, akran” = Tuv. *çajıt*, MK *yaşıt* “gizli” = Tuv. *çajıt* “sır”, ET *teşük* “deşik, delik” = Tuv. *dejik*, ET *yaş* “yaş, nem” = Tuv. *çaş* “ay.” fakat *karak çajı* “göz yaşı”.

r ünsüzünün komşuluğunda yine *j* olur: MK *yariş-* “yarışmaq” = Tuv. *çarjır /çarış-* /, MK *kurşağ* “kuşak” = Tuv. *kurjag*.

ı ünsüzünün komşuluğunda *ç* olur: ET *bil-* “bilmek” iştâş şekli Tuv. *bilçir /bilşir-* /, ET *bol-* “olmaq” iştâş Tuv. *bolçur /boluş-* / “araya girip savunmaq”.

Sonda kendini korur: ET *eş* “eş, arkadaş” = Tuv. *eş*, MK *kiş* “samur” = Tuv. *kiş*, ET *yaş* “yaş, nem” = Tuv. *çaş*.

5.2.14. ET *t* ünsüzü Tuvacada söz başında bir kısım sözcükte ötümlüleşerek *-d-* olur, bir kısmında ise kendini korur: ET *tarı-* “ekip biçmek” = Tuv. *tarır /tarı-* /, ET *tar* “dar” = Tuv. *tar*, MK *teve* “deve” = Tuv. *teve*, ET *taş* “taş” = Tuv. *daş*, ET *tag* “dağ” = Tuv. *dag*, ET *tıl* “dil, lisan” = Tuv. *dıl*, ET *tiş* “diş” = Tuv. *diş*.

Söziçinde *-t-* sesi iki ünlü arasında ötümlüleşerek kurallı olarak Tuvacada *-d-* olur: ET *satığ* “alış-veriş” = Tuv. *sadığ*, ET *tut-* “tutmak” = Tuv. *tudar /tut-* /, ET *tut-* ve buradan = Tuv. *tudum* “tutam, demet”, ET *katığ* “katı” = Tuv. *kadıg*, ET *kötür-* “kaldırmak, yükseltmek” = Tuv. *ködürer /ködür-* /, ET *ata* “baba” = Tuv. *ada*.

Bir ünlü bir ünsüz arasında ötümlüleştiği görülür: ET *altın* “altın” = Tuv. *aldın*,

Söz sonunda GT *-t* sesi kendini korur; eylemlerin mastar eki kaldırıldığında, yukardaki örneklerde de görüldüğü gibi *-t* herhangi bir değişikliğe uğramaz: ET *but* “but” = Tuv. *but*.

5.2.15. ET *y* ünsüzü sözbaşında kurallı olarak *ç-*’ye dönüşür: ET *ya* “yay” = Tuv. *ça*, ET *yağ* “yağ” = Tuv. *çag*, ET *yaşıt* “gizli” = Tuv. *çajıt* “sır”, ET *yanķu* “yankı” = Tuv. *çanķı*, ET *yarım* “yarım” = Tuv. *çarım*, ET *yem* “yiyecek, yem” = Tuv. *çem* “azık, yemek”, ET *yit-* “kaybolmak” = Tuv. *çider /çit-* /, ET *yitiğ* “keskin, yiti” = Tuv. *çidig*, ET *yok* “yok” = Tuv. *çok*, ET *yürek* “yürek” = Tuv. *çürek*.

ET *y* ünsüzü Tuvacada söziçinde ve sözsonunda kendini korur: ET *yay-* “yaz mevsimi” ve buradan Tuv. *çayın* “yazın, yaz mevsiminde”, MK *oy-* “oymak” ve buradan Tuv. *oyuk* “oyuk”, MK *yay-* “sallamak” = Tuv. *çayar /çay-* /, MK *kay-* “kaymak, meyletmek”, Tuv. *hāk* < **kayak*.

5.2.16. ET *z* ünsüzü söziçinde iki ünlü arasında kendini korur, ancak bir ünlü bir ünsüz arasında ötümsüzleşerek *s*’ye dönüşür: ET *sezik* “sezme, şüphe” = Tuv. *sezik*, ET *uzak* “uzak” = Tuv. *uzak*, ET *uzun* “uzun” = Tuv. *uzun*, ET *sız-* “sızmaq” ve buradan Tuv. *sıstır /sızın-* /, ET *köz* “göz” ve buradan Tuv. *köskü* “ileri gelen, gözde”, ET *özge* “başka, diğer” = Tuv. *öske*.

Söz sonunda ötümsüzleşir: ET *kunduz* “kunduz” = Tuv. *kundus*, ET *biz* “biz, çokluk 1. kişi zamiri” = Tuv. *bis*, ET *iz* “iz, işaret” = Tuv. *is*, ET *küz* “güz, sonbahar” = Tuv. *küs*, ET *semiz* “semiz, yağlı” = Tuv. *semis*, ET *söz* “söz, lakırdı” = Tuv. *sös*.

6. YAPIBİLGİSİ

6.1. Söz Yapımı: Sözcük türeten belli başlı ekler arasında *+çak/çek*, *+çık/çik*, *+çıgaş/+çigeş*, *+çı/+çi*, *+taş/+teş*, *+lık/+lik*, *+dırık/+duruk*, *+lıg/+lig*, *+sıg/+sig*, *-g*, *-k*, *-ş*, *-gu/-gü*, *-m*, *-n*, *+a/+e*, *+la/+le*, *+sa/+se*, *-t*, *-tır/-tir*, *-ş*, *-n*, *-l* ekleri ile

bunların yan biçimleri sayılabilir. Tuvacada Moğolcadan geçme +*tan*/+*ten*, -*l*, -*lga*/-*lge*, -*mal*/-*mel* ekleri de önemli bir yer tutar: *kulunçak* “kulun, küçük tay” < *kulun*; *aalçı* “konuk” < *aal* “köy; ev”; *attaş* “adaş” < *at* “ad”; *ottuk* “çakmak” < *ot* “ateş” + *luk*; *huldıg* “kıllı”; *dussug* “tuzlu, tuzlumsu”; *askı* “askı” < *as-gu*; *bijimel* “yazı, belge” < Mo. *biji*-; *arig* “temiz, arı” < *arı-g*.

Yapım ekleri dışında birleştirme yoluyla türetilen sözcükler de vardır: *dıl ertemi* “dilbilimi”, *demir-oruk* “demiryolu”, *ujar-heme* “uçak (‘uçar gemi’)”.

6.2. Durum Ekleri:

6.2.1. Yalın Durum: Adın yalın, eksiz biçimidir.

6.2.2. İlgi Durumu: Sözcüğün son sesine göre 12 ayrı değişik biçimi vardır, örnekler: {+DXŋ}, {+nXŋ} *ottuŋ* “ateşin, odun”, *inektiŋ* “ineğin”, *hattuŋ* “rüzgarın”; *holduŋ* “elin”, *şöldüŋ* “sahanın, meydanın”; *nomnuŋ* “kitabın”, *harnuŋ* “karın”, *hünnüŋ* “güneşin”.

6.2.3. Verme Durumu: {+gA}, {+kA} *inekke* “ineğe”, *daşka* “taşa”, *öörenikçi* “öğrenciye”, *stolga* “masaya”.

6.2.4. Belirtme Durumu: {+nI}, {DI} *harnı* “karı”, *taldı* “dalı”, *zavodtu* “fabrikayı”, *kattu* “kuşuzümünü”.

6.2.5. Bulunma Durumu: {+DA} *ejikte* “kapıda”, *hölde* “gölde”.

6.2.6. Çıkma Durumu: {+DAn} *ulustan* “halktan”, *pöştən* “sedirden”, *hemden* “koldan (ırmak)”, *dagdan* “dağdan”.

6.2.7. Yönelme Durumu: {+çe}, {+je}, {DXvA} *inekçe* “ineğe doğru”, *şınaaje* “vadiye, vadiye doğru”, *inektive* “ineğe”, *kijidive* “insana, kişiye doğru”.

6.3. Adıllar: Kişi adıllarının çekimi sırasıyla aşağıdaki gibidir:

Yalın	<i>men</i>	<i>sen</i>	<i>ol</i>	<i>bis</i>	<i>siler</i>	<i>olar</i>
İlgi	<i>meen</i>	<i>seen</i>	<i>oon</i>	<i>bistiŋ</i>	<i>silerinŋ</i>	<i>olaruŋ</i>
Verme	<i>menjee~mee</i>	<i>senjee~see</i>	<i>onaa</i>	<i>biske</i>	<i>silerge</i>	<i>olarga</i>
Belirt.	<i>meni</i>	<i>seni</i>	<i>onu</i>	<i>bisti</i>	<i>silerni</i>	<i>olaru</i>
Bulun.	<i>mende</i>	<i>sende</i>	<i>ında</i>	<i>biste</i>	<i>silerde</i>	<i>olarda</i>
Çıkma	<i>menden</i>	<i>senden</i>	<i>oon</i>	<i>bisten</i>	<i>silerden</i>	<i>olardan</i>
Eşitlik	<i>mençe</i>	<i>sençe</i>	<i>olçe</i>	<i>bisçe</i>	<i>silerje</i>	<i>olarje</i>
	<i>~ mendive</i>	<i>~ sendive</i>	<i>~ olduva</i>	<i>~ bistive</i>	<i>~ silerdive</i>	<i>~ olardıva</i>

Öteki adıllar, soru, işaret, belirtme ve dönüşlülük adılları da benzer şekilde çekilirler, *kımnuŋ* “kimin”, *moon* “bunun”, *hodum* “kendim” gibi.

6.4. Ad Çekimi: Ad çekiminde de Tuvaca eskicilik gösterir. Çekim eki yerine kişi adıllarının kendisi, ekleşmemiş olarak kullanılır: *men öörenikçi men* “ben öğrenciyim”, *sen öörenikçi sen* “sen öğrencisin”, *ol öörenikçi ol* “o öğrenci”, *bis öörenikçi bis* “biz öğrenciyiz”.

6.5. İyelik Ekleri: Tekil: 1. {+(I)m} *meen nomum* “kitabım”, 2. {+(I)ŋ} [*seen*] *açaŋ* “(senin) baban”, 3. {+(z)I} *a’t baŋı* “at başı”; çoğul: 1. {+(I)vIs} *ejivis* “arkadaşımız”, 2. {+(ŋ)Ar} *ejijer* “arkadaşımız”, 3. {+(z)I} *eji* “eşi, arkadaşı”.

6.6. Eylem Çekimi

6.4.1. Bilinen geçmiş zamanın çekimi Eski Türkçede olduğu gibidir: *al-di-m* “aldım”, *kel-di-m* “geldim”, *uş-tu-m* “uçtum”, *ös-tü-m* “büyüdüm”; olumsuzu ise *-ba/-be*, *-pa/-pe-* ile kurulur: *al-ba-di-m*, *kel-be-di-m*, *uş-pa-di-m*, *ös-pe-di-m*.

6.6.2. Şimdiki zaman ise *-a(y)/-e(y)* ile kurulur: *aytıra-dır men* “soruyorum”, *köre-dir men* “görüyorum”, *boday-dır men* “düşünüyorum”.

Eylem çekimi oldukça zengin olan Tuvacada verilen örneklerin dışında geçmiş zamanı gösteren değişik biçimler vardır.

7. SÖZ VARLIĞI

Tuvaca sözcük varlığı açısından da oldukça eskicil bir dildir. Orhon Türkçesine ait çoğu sözcük, Orta Türkçe metinlerde görülen kimi sözcükler bugün neredeyse eski şekilleriyle Tuvacada yaşamaktadır: *azıg* “azı diş”, *baş* “baş”, *beş* “5”, *bot* “kendi” < ET *bod*, *çıdığ* “çürük, kökmuş” < ET *yıdığ*, *kuduruk* “kuyruk” < ET *kudruk*, *ört* “ateş, alev” < ET *ört*, *silig* “temiz” < ET *silig*, *torgu* “ipek” < ET (< ?), *orun* “yer” < ET örneklerinde olduğu gibi.

Tuvacanın sözcük varlığında Moğolca öğeler, son yıllarda da Rusça sözcükler belirli bir paya sahiptir: *alban* “iş” < Mo., *angı* “sınıf” < Mo. *angi*, *azıra-* “beslemek” < Mo. *asra-*, *dörbelçin* “kare, dörtgen” < Mo. *dörbelcin*, *zavod* “fabrika” < Rus., *jurnal* “dergi” < Rus.

8. METİN

ШЫНГА АШТЫРГАН ХААН

Шыяан ам. Буруңгунун мурнунда, те́ве кудуруу черге дөжелип, те мыйызы дээрге шаптыгып турар шагда дөртен бир угаанныг хаан чоруптур оо.

Улуг-биче кода-хүрээлиг, улуг-биче лама-хуурактыг, хаан күрүзүнүн херээн үзүп шиидер дөрт чүгүндө дөрт улуг чундуң дүжүметтиг, хаан боду таакпы-даа тыртпас, арага-даа ишпес, улуг угаан эртемниг, хүннүн-не кода-хүрээзиниң чизе-данзызын кылып мындыг хаан чүвези иргин.

ŞINGA AŞTIRGAN HAAN

Şıyaan am. Buruңgunuñ murnunda, teve kuduruu çerge döjelip, te mıyızı deerge şaştıgıp turar şagda dörten bir ugaannıg haan çoruptur oo.

Ulug-biçe koda-hüreeelig, ulug-biçe lama-huuraaktıg, haan kürüzüntüñ hereen üzüp şiider dört çügünde dört ulug çundun dүjүmettig, haan bodu taakpy-daa tırtpas. aragadaa işpes. ulug ugaan ertemniğ, hünñün-ne koda-hüreeziniñ çize-danğızın kılır mindig haan çüvezi irgin.

GERÇEĞE ULAŞAN HAKAN

İşte böyle! Çok eskiden, deve kuyruğunun yere yayılıp, teke boynuzunun ^{göğce} ~~ayrılma~~ ^{göğce} ~~ayrılma~~ çağda kırk bir yaşında bir hakan yaşamış.

İrili ufaklı topluluğu, manastırı, büyüklü küçüklü lama topluluğu olan hakan, hükümetinin işini gücünü düzenleyip, dört yönde dört büyük Çundun memuru (ile), tütün de içmez, içki de içmez bir halde, büyük bir bilgi ve zekâya sahip olarak, günü gününe topluluk ve manastırının yazımını-çizimini yapar(mış), böylesi bir hakan imiş.